

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Poświęcamy pamięci
dr. TOMASZA NIEWODNICZAŃSKIEGO
Autorzy

L. & A. BIRKENMAJER INSTITUTE FOR THE HISTORY OF SCIENCE
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS
THE NATIONAL ARCHIVES IN SZCZECIN

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XVI

From the Atlas to the Collection.
In 440. Anniversary of the 1st Edition
of Abraham Ortelius' Atlas

Edited by
JERZY OSTROWSKI, RADOSŁAW SKRYCKI

SZCZECIN 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
UNIwersytet SZCZECIŃSKI
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH
ARCHIWUM PAŃSTWOWE W SZCZECINIE

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO I RADOŚŁAWA SKRYCKIEGO

SZCZECIN 2011

Opracowanie redakcyjne:
Jerzy OSTROWSKI, Radosław SKRYCKI

Recenzent::
Prof. dr hab. Stanisław ALEXANDROWICZ

Redakcja techniczna i skład:
Dorota KOZŁOWSKA

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:

AUTORZY

Tłumaczenie wstępu:
NATALIA LIETZ

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, ZHK, IHiSM, AP 2011

ISSN: 0138-0850
ISBN: 9788386062-05-8

Drukarnia Kadruk
ul. Romera 10 E
71-246 Szczecin

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – WSTĘP	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – DOKTOR TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS I JEGO DZIEŁO

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS I JEGO ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – Mapy biblijne w atlasie Abrahama ORTELIUSA <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – ATLAS ODZYSKANY – IV <i>ADDITAMENTUM THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ABRAHAMA ORTELIUSA ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI WYŻSZEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO HOSIANUM W OLSZTYNIE – ZAGADNIENIA HISTORYCZNO-KONSERWATORSKIE	63
<i>Dariusz Lorek</i> – ZAKRES INFORMACJI GEOGRAFICZNEJ I NAZEWNICZEJ DLA OBSZARU WIELKOPOLSKI W ATLASIE ORTELIUSA	77

ATLASY I KOLEKCJE

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARYZACJA REGUŁ KARTOGRAFICZNYCH PTOLEMEUSZA W RENESANSOWYCH ATLASACH ŚWIATA ORTELIUSA, MERCATORA I DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAFICZNE TECHNIKI PROJEKTOWANIA MAP W ATLASACH ABRAHAMA ORTELIUSA (1570), GERARDA DE JODE (1578) I GERARDA MERCATORA (1595)	101
<i>Jarosław Łuczyński</i> – TORUŃSKI EGZEMPLARZ ATLASU GERARDA MERCATORA Z 1595 ROKU	109
<i>Radosław Skrycki</i> – ATLAS JAKO DZIEŁO SZTUKI I MANIFEST POLITYCZNY (NA PRZYKŁADZIE ATLASU WIELKIEGO ELEKTORA)	119
<i>Beata Konopska</i> – EWOLUCJA KONCEPCJI POLSKICH ATLASÓW HISTORYCZNYCH W XIX–XX WIEKU	129
<i>Krzysztyna Szykuła</i> – ATLASY SZTUCZNE W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIERSYTECKIEJ WE WROCŁAWIU ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM 7-TOMOWEJ KOLEKCJI MACHNIZKICH	145

<i>Barbara Przyłuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS POLSKI WSPÓŁCZESNEJ” LWOWSKIEJ I WROCŁAWSKIEJ KSIĄŻNICY-ATLAS – PREKURSOR NOWOCZESNYCH SZKOLNYCH ATLASÓW GEOGRAFICZNYCH POLSKI	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – ATLASY NOWOŻYTNE W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO I KSIĄŻNICY POMORSKIEJ W SZCZECINIE	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – CYFROWA KOLEKCJA UNIKATOWYCH ATLASÓW MORSKICH (XVI–XVIII W.) ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI GDAŃSKIEJ PAN NA PORTALU POLSKA.PL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – WYBRANE ATLASY REGIONALNE OBSZARU DAWNYCH PRUS WSCHODNICH ORAZ WARMII I MAZUR W ZBIORACH KARTOGRAFICZNYCH OŚRODKA BADAŃ NAUKOWYCH W OLSZTYNIE	213
<i>Anna Osowska</i> – POLSKIE ATLASY TEMATYCZNE DO 1939 R. W ZBIORACH UNIwersytetu WROCŁAWSKIEGO	221
<i>Rostysław Sossa, Neonila Padiuka, Taras Ohorodnyk</i> – AUSTRIACKIE MAPY TOPOGRAFICZNE W ZASOBACH LWOWSKIEJ NARODOWEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ IM. WASYLA STEFANYKA	241
<i>Dorota Bartnik</i> – MAPY ZIEM POLSKICH W WYDAWNICTWACH KSIĄŻKOWYCH I ATLASACH DO KOŃCA XVIII WIEKU W ZBIORACH UNIwersytetu ŁÓDZKIEGO	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPY, PLANY I RYSUNKI ARCHITEKTONICZNE ZE ZBIORÓW WARSZAWSKICH WIZYTEK (ZAKON NAWIEDZENIA NMP)	267

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – INTRODUCTION	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – PHD TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS AND HIS WORK

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS AND HIS ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – BIBLE MAPS IN THE ABRAHAM ORTELIUS ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> . .	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – RECOVERED ATLAS – ABRAHAM ORTELIUS’ ADDITAMENTUM IV FROM THE COLLECTION HOSIANUM IN OLSZTYN. RESTORATION AND HISTORICAL PROBLEMS	63
<i>Dariusz Lorek</i> – RANGE OF GEOGRAPHIC AND TOPONYMIC INFORMATION ABOUT GREATER POLAND AREA IN THE ORTELIUS’ ATLAS	77

ATLASES AND COLLECTIONS

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARIZING CARTOGRAPHIC PRINCIPLES OF PTOLEMY IN THE RENAISSANCE ATLASES OF THE WORLD OF ORTELIUS, MERCATOR AND DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAPHIC DESIGN TECHNIQUES ON MAPS FROM ORTELIUS’ <i>S</i> <i>THEATRUM</i> (1570), JODE’S <i>SPECULUM</i> (1578) AND MERCATOR’S ATLAS (1595)	101
<i>Jarosław Luczyński</i> – A GERARD MERCATOR ATLAS COPY FORM TORUŃ FROM 1595	109
<i>Radosław Skrycki</i> – THE ATLAS AS THE WORK OF ART AND THE POLITICAL MANIFEST (ON THE EXAMPLE OF THE ATLAS OF GREAT ELECTOR)	119
<i>Beata Konopska</i> – EVOLUTION OF THE CONCEPT OF POLISH HISTORICAL ATLASES IN THE 19TH AND 20TH CENTURY	129
<i>Krzyszyna Szykuła</i> – FACTICE ATLASES IN THE WROCLAW UNIVERSITY LIBRARY WITH SPECIAL REGARD TO THE 7-VOLUME MACHNIZKI’S COLLECTION	145

<i>Barbara Przyhuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS OF CONTEMPORARY POLAND” PUBLISHED BY KSIĄŻNICA-ATLAS IN LVIV AND WROCLAW AS A PRECURSOR OF MODERN POLISH SCHOOL ATLASES	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – EARLY MODERN PERIOD ATLASES IN THE RESOURCES OF THE STATE ARCHIVES IN SZCZECIN AND THE POMERANIAN LIBRARY IN SZCZECIN	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – A DIGITAL COLLECTION OF UNIQUE 16TH TO 17TH CENTURY MARINE ATLASES DERIVED FROM THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES GDANSK LIBRARY PRESENTED ON POLSKA.PL WEB PORTAL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – SELECTED REGIONAL ATLASES OF THE FORMER EAST PRUSSIA, VARMIA AND MASURIA IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTION OF THE RESEARCH CENTRE IN OLSZTYN	213
<i>Anna Osowska</i> – POLISH THEMATIC ATLASES UNTIL 1939 IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE UNIVERSITY OF WROCLAW	221
<i>Taras Ohorodnyk, Neonila Padiuka, Rostysław Sossa</i> – AUSTRIAN TOPOGRAPHIC MAPS IN THE FUNDS OF VASYL STEFANYK LVIV NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY	241
<i>Dorota Bartnik</i> – LODZ UNIVERSITY LIBRARY’S COLLECTION OF MAPS OF POLISH TERRITORIES IN BOOKS AND ATLASES PUBLISHED TO THE END OF THE 18TH CENTURY	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPS, DESIGNS AND ARCHITECTURAL DRAWINGS FROM THE COLLECTION OF THE WARSAW MONASTERY OF THE SISTERS OF THE VISITATION (THE ORDER OF THE VISITATION OF HOLY MARY)	267

POLSKIE ATLASY TEMATYCZNE DO 1939 ROKU W ZBIORACH UNIWERSYTETU WROCŁAWSKIEGO

Powstanie i rozwój map tematycznych – kartograficznych przedstawień eksponujących pierwotnie wybrane elementy środowiska przyrodniczego i zjawisk w nim zachodzących, a później także zagadnień społeczno-gospodarczych – zapoczątkowało podział produkcji kartograficznej na dwie zasadnicze grupy. Rozwój ten był związany ze zmianą funkcji map: w opozycji do map ogólnogeograficznych, pokazujących rozmieszczenie obiektów widocznych w terenie i „dających możliwie pełną geograficzno-kartograficzną charakterystykę przedstawianego terytorium”¹ zaczęły pojawiać się opracowania tematyczne, koncentrujące się na prezentacji występowania i zmienności jednego lub kilku zjawisk, tak aby struktura ich rozmieszczenia lub charakteru została pokazana jak najwyraźniej². Problem ze sformułowaniem jednoznacznej definicji i klasyfikacji map tematycznych pojawia się w literaturze od dawna³. Podkreślił to A.H. Robinson konkludując, że zwykle nie wychodzą one poza stwierdzenie, że główną funkcją tych map nie jest zapis lokalizacji i identyfikacja cech geograficznych, nie służą celom podróźniczym ani nie są mapami alegorycznymi⁴. Zauważył przy tym, iż liczba możliwych tematów, jakie można ująć na mapie, jest niemal nieskończona i obejmuje całą gamę ludzkiej działalności i zainteresowań w przeszłej i teraźniejszej przestrzeni fizycznej, społecznej oraz ekonomicznej.

Ze względu na strukturę treści mapy tematyczne wyróżniają się obecnością podkładu oraz warstw tematycznych⁵. Warto także zaznaczyć, że z uwagi na zróżnicowanie danych, które mogą być użyte jako źródło do opracowania warstw tematycznych, zakres sposobów wizualizacji i symbolizacji jest bardzo szeroki⁶, dzięki czemu dotychczasowy dorobek kartografii tematycznej stanowi obszerny i bardzo

¹ J. Szaflarski, *Zarys kartografii*, Warszawa 1955, s. 126.

² A.H. Robinson, *Early thematic mapping in the history of cartography*, Chicago 1982, s. 15–17.

³ Por. podręczniki z zakresu teorii i metodyki kartografii oraz kartografii tematycznej, np. A.H. Robinson, R. Sale, J. Morrison, *Podstawy kartografii*, Warszawa 1988; K.A. Saliszczew, *Kartografia ogólna*, Warszawa 2002; E. Raisz, *General cartography*, New York 1948; E. Arnberger, *Handbuch der thematischen Kartographie*, Wien 1966.

⁴ A. H. Robinson, *op. cit.*, s. 15.

⁵ Podkład służy do umiejscowienia w przestrzeni informacji zawartych w warstwie tematycznej.

urozmaicony zbiór. W przypadku, kiedy seria map tego typu jest opracowana i wydana łącznie według jednolitej koncepcji, powstaje atlas tematyczny – trudniejszy i kosztowniejszy w realizacji niż pojedyncza mapa, lecz przedstawiający dany temat możliwie wyczerpująco, gdyż mapy dopełniają się wzajemnie.

Szereg czynników, wśród których najczęściej wymienia się rozwój metod prezentacji kartograficznej, poprawę precyzji technik pomiarowych oraz wzrost dostępności i zakresu zbieranych danych statystycznych sprawiły, że od końca XVII w. następował stały przyrost liczby publikacji tematycznych. „Złoty wiek” przypada natomiast na pierwszą połowę XIX w., kiedy to wraz z wynalezieniem i upowszechnieniem litografii⁷ pojawiła się możliwość łatwego stosowania barw, pozwalająca zróżnicować obiekty i zjawiska, pokazując ich cechy jakościowe lub strukturę. Nie bez znaczenia było też obniżenie kosztów druku.

Najstarsze polskie mapy tematyczne pochodzą z przełomu XVIII i XIX wieku. Przez cały okres zaborów wpływ ówczesnej sytuacji politycznej i gospodarczej rzutował na dobór tematów, ich zakres i sposób ujęcia, przy czym wiele z nich realizowano nie na samoistnych mapach, lecz w formie atlasów. W zbiorach Uniwersytetu Wrocławskiego, gromadzonych w Oddziale Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej (dalej: Bibliotece) oraz w Zakładzie Kartografii Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego (dalej: Zakładzie Kartografii), znajdują się 82 polskie atlasy tematyczne wydane do 1939 roku. Należy zauważyć, że niektóre z nich występują w więcej niż jednym egzemplarzu, zatem kolekcja ta zawiera odpowiednio mniej indywidualnych tytułów. W Bibliotece dzieła sprzed 1918 r. stanowią 15 pozycji, a z okresu dwudziestolecia międzywojennego jest ich 30. W zbiorach Zakładu Kartografii liczby te wynoszą odpowiednio 10 i 27. Wśród całego zasobu najliczniej reprezentowane są atlasy historyczne (29) i społeczno-gospodarcze (42), w tym komunikacyjne (połączeń pocztowych, lotniczych, drogowych – w sumie 9). Opracowania Eugeniusza Romera obejmują 16 egzemplarzy. Do najcenniejszych⁸ zaliczyć trzeba wszystkie dzieła Joachima Lelewela, *Ziemie ruskie Rzeczypospolitej Aleksandra Jabłonowskiego*, *Atlas geologiczny Galicji*, *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej* Stanisława Kozierowskiego oraz szereg innych, może mniej unikatowych jako publikacje, ale interesujących ze względu na posiadane znaki własnościowe – pieczęcie, ekslibrisy oraz rękopiśmienne dedykacje⁹.

⁶ Por. W. Żyszkowska, *Semiotyczne aspekty wizualizacji kartograficznej*, „Studia Geograficzne” LXXIII, Wrocław 2000, s. 60–119; A. M. MacEachren, *The evolution of thematic cartography. A research methodology and historical review*, „The Canadian Cartographer”, 1979, vol. 16, no. 1, s. 17–33.

⁷ Technikę litografii wynalazł Ałojzy Senefelder w 1796 r. Była to pierwsza technika druku kolorowego, ponadto pozwalająca stosować go bardzo precyzyjnie; zob. P. Kowalski, *Rozwój map ogólnogospodarczych w szkolnych atlasach geograficznych do końca XIX w.*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 30, 1998, nr 2, s. 98.

⁸ Zob. K. Szykuła, *Zbiory kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Wrocław 1978, s. 108–123.

Najstarsze atlasy historyczne¹⁰ w uniwersyteckich zbiorach to atlasy Joachima Lelewela, uznanego za ojca polskiej kartografii historycznej, historii geografii i kartografii starożytności oraz średniowiecza¹¹. Są to: *Atlas do historii i geografii starożytnej...* z 1828 r. oraz *Atlas do dziejów Polski z dwunastu krajobrazów* złożony z 1829 r. – oba o przeznaczeniu szkolnym, opublikowane w Warszawie; paryska edycja *Histoire de Pologne par Joachim Lelewel. Atlas contenant les tableaux chronologiques, et généalogiques, et les cartes géographiques de différentes époques* z 1844 r. oraz złożony z 35 tablic atlas do *Géographie du moyen âge* wydany w Brukseli w 1849 roku. Pierwszy z nich występuje w dwóch egzemplarzach, przy czym jeden pochodzi ze zbiorów Eugeniusza Romera, o czym świadczy zamieszczony w nim ekslibris (ryc. 1), drugi natomiast trafił do kolekcji Biblioteki jako dar z Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Lwowską proveniencją odznacza się też kolejny, niewielki atlas zawierający 12 „krajobrazów” od ok. 850 do 1795 r. oraz 3 tablice genealogiczne królów i książąt polskich, ruskich i litewskich, należał bowiem do Rudolfa Mękickiego¹², co potwierdza ekslibris tegoż i pieczęć na stronie tytułowej. Interesujące pochodzenie ma także atlas do *Géographie du moyen âge* – umieszczony w prawym dolnym rogu strony tytułowej znak własnościowy „W.X.S. Gumniska” zdradza, że atlas uprzednio znajdował się w kolekcji księcia Romana Sanguszki i jest jednym z kilkunastu cennych atlasów, które wpłynęły do zbiorów z bibliotek dworskich¹³. Cechy map Lelewela widoczne są we wszystkich powyższych dziełach: delikatny rysunek (technika miedziorytu), napisy kursywą, przypominającą pismo ręczne oraz jeśli kolor, to liniowy dla granic (ryc. 2).

Kolejny atlas to *Ziemie ruskie Rzeczypospolitej*, wydany w latach 1899–1904 jako druga – i jedyna – część niezrealizowanego w całości *Atlasu historycznego Rzeczypospolitej Polskiej*¹⁴. Dzieło, opracowane przez Aleksandra Jabłonowskiego, członka Akademii Umiejętności w Krakowie, zostało wykonane w Instytucie Wojskowo-Geograficznym w Wiedniu. Liczy 17 tablic z mapami w skali 1:300 000 opracowanymi na podstawie mapy Wojciecha Chrzanowskiego z 1859 r. oraz tablice ze spisem dóbr

⁹ O zbiorach i ich proveniencji m.in.: Ibidem, s. 11–16; E. Szykiewicz, *Zbiory kartograficzne Zakładu Kartografii Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, w: *Kolekcje kartograficzne Uniwersytetu Wrocławskiego*, „Z problemów bibliotek naukowych Wrocławia” t. 4, Wrocław 2007, s. 8–13.

¹⁰ Polskie atlasy historyczne zostały poddane wyczerpującej analizie w rozprawie B. Konopskiej *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994. Dlatego też w dalszej części dotyczącej atlasów z tej grupy uwaga została skupiona bardziej na cechach egzemplarzy z kolekcji Uniwersytetu, a zrezygnowano z ich pełnej charakterystyki.

¹¹ Zob. J. Piasecka, *Atlasy Joachima Lelewela z zakresu historii geografii (w 200 rocznicę urodzin autora)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 18, 1986, nr 2, s. 73–76.

¹² Polski medalier, historyk sztuki, kolekcjoner i twórca ekslibrisów, oparty zwłaszcza na motywach heraldycznych, historycznych i numizmatycznych.

¹³ Zob. K. Szykuła, *op. cit.*, s. 15.

¹⁴ Koncepcja atlasu, autorstwa Aleksandra Jabłonowskiego i Adolfa Pawińskiego, zakładała 3 części: ziemie piastowskie, ziemie ruskie i Litwę. B. Konopska, *op. cit.*, s. 48.

ziemskich. To właśnie oznaczenie własności i granic dóbr oraz granic administracyjnych stanowi warstwę tematyczną atlasu, dla której Jabłonowski zaprojektował system wykorzystujący jako rozróżnienie barwy i cyfry. Atlas trafił do Biblioteki drogą kupna w 1953 roku.

Pod koniec XIX w. zaczęto opracowywać coraz więcej publikacji do użytku szkolnego oraz o charakterze popularnym, dla szerszego niż naukowe grona odbiorców. W 1899 r. ukazało się nakładem autora u Gebethnera i Wolffa¹⁵ pierwsze wydanie atlasu Eligiusza Niewiadomskiego pt. *Atlas do dziejów Polski zawierający 13 mapek kolorowanych podług najlepszych źródeł* [...] w skali głównie 1:7 250 000. Kolejne z 1907 r. zostało rozszerzone o mapę podziału administracyjnego Polski w XVIII w., a na karcie tytułowej poniżej zmienionego tytułu (*Atlas do dziejów Polski zawierający czternaście map barwnych według Lelewela i innych...*) jako wydawca figuruje M. Arct¹⁶. W zbiorach uniwersyteckich występuje on w dwóch egzemplarzach¹⁷, podobnie jak edycja czwarta z 1920 roku. Mapy do wszystkich litografowano u Karola Flemminga w Głogowie. Zupełnie inny w formie, choć również zawierający 13 map, jest natomiast niewielki *Historyczny atlas Polski (ulożył K. Balicki na podstawie kart i atlasów: Lelewela, Hecka, Babireckiego, Majerskiego, Niewiadomskiego, Putzgera, Lewickiego i Bojarskiego)*, który wyszedł drukiem ok. 1900 r. w Stanisławowie nakładem Włodzimierza Doboszyńskiego¹⁸. Autor opracował mapy zestawiając informacje zaczerpnięte z podanych publikacji i dosyć mocno generalizując treść, w wyniku czego uzyskany obraz jest niemal schematyczny – zastosował przy tym kolor powierzchniowy do wypuklenia interesującego obszaru z tła terytoriów sąsiadujących. Atlas jest w zbiorach w dwóch egzemplarzach o pochodzeniu lwowskim: jednym z pieczęcią „Książnica-Atlas i drugim Biblioteka Inst. Kartograficznego im. E. Romera”, na drugim „Szkoła Pospolita Żeńska im. Ks. A. Kordeckiego we Lwowie”.

Charakterystyka atlasów tego typu i przeznaczenia nie byłaby pełna bez wzmianki o opracowaniach Książnicy-Atlas: *Szkolnym atlasie historycznym*¹⁹ oraz *Atlasie geograficznym i historycznym dla IV klasy gimnazjalnej* Eugeniusza Romera – wyda-

¹⁵ August Robert Wolff i Gustaw Adolf Gebethner w 1857 r. otworzyli wydawnictwo i księgarnię pod nazwą G. Gebethner i Spółka, od 1860 r. pod nazwą Gebethner i Wolff. Działalność była kontynuowana przez spadkobierców do 1945 r.; L. Szaniawska, *Warszawscy wydawcy oraz drukarze map i atlasów*, w: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 10, Warszawa 2000, s. 210–211.

¹⁶ Michał Arct działał na rynku wydawniczym od 1881 r., specjalizując się głównie w publikacji nut, słowników i wydawnictw ilustrowanych; później firmę prowadzili synowie i wnuk. W jego oficynie ukazały się trzy wydania atlasu Niewiadomskiego – w 1907, 1916 i 1920 r. Zob. *Ibidem*, s. 210.

¹⁷ Egzemplarz znajdujący się w Zakładzie Kartografii służył jako pomoc szkolna synowi E. Romera, Witoldowi, o czym świadczy podpis na stronie tytułowej.

¹⁸ Księgarz i nakładca, od ok. 1886 r. właściciel księgarni w Stanisławowie; L. Szaniawska, *Mapy Królestwa Polskiego wydane w latach 1815–1915 w zbiorach Biblioteki Narodowej*, „*Studia i Materiały z Historii Kartografii*”, t. 16, Warszawa 1997, s. 105.

niu pierwszym z 1936 r. i drugim, nierozprowadzonym, z 1939 roku. Wszystkie te pozycje trafiły do kolekcji z kupna oraz z darów.

W zbiorach Biblioteki można znaleźć także *F.W. Putzgera Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytku wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier...* wydanie polskie opracowali J. Lewicki i Wł. Bojarski – edycję drugą z 1908 r., która ukazała się w Wiedniu nakładem Wdowy po A. Pichlerze i Syna oraz warszawskie: szóstą z 1923 r. nakładem M. Eizenkremera i siódmą z ok. 1930 r. Księgarni Wysyłkowej G. Dorna. Jak oznajmia podtytuł, atlas zawiera „52 mapy wielkie i 61 mniejszych”.

W odróżnieniu od wyżej wymienionych, bardziej lub mniej cenionych atlasów, w tutejszej kolekcji znajduje się też kilka publikacji Józefa Bazewicza²⁰, które są przykładem masowej i popularnej, choć nie zawsze wartościowej produkcji kartograficznej początków okresu międzywojennego.

Na koniec należy wspomnieć o inicjatywie *Atlasu Historycznego Polski*, zrodzonej w początku lat dwudziestych XX w. jako zamiar kontynuacji dzieła Jabłonowskiego, w myśl której poszczególne ośrodki naukowe kraju – krakowski, warszawski, lwowski i poznański – miały opracować atlas naukowy według jednolitej koncepcji i założeń metodycznych oraz redakcyjno-technicznych. Stosowna Komisja dla *Atlasu historycznego Polski* została powołana w grudniu 1921 r., a prace, utrudnione licznymi problemami, w tym także różnorodnością materiałów źródłowych, przerwał wybuch II wojny światowej i wrócono do nich dopiero po jej zakończeniu²¹. Do 1939 r. ukazały się jedynie: owoc prac komisji warszawskiej *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w.* (część północna) w skali 1:1 600r 1) we Lwowie w 1927 r. oraz dodruk w Krakowie w 1928 r. z tekstem komentarza autorstwa Jana Jakubowskiego, a także efekt dokonań ośrodka krakowskiego – *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)* w skali 1:200 000 (Seria A: Mapy szczegółowe nr 1) opracowana przez Karola Buczka pod kierunkiem Władysława Semkowicza z dodatkiem planu Krakowa Tadeusza Czorta w skali 1:10 800. Uzupełnieniem powyższych publikacji jest wykonana według zupełnie innych założeń mapa *Zasięg pralasu na wyżynie kielecko-sandomierskiej* w skali 1:300 000 (Seria C: Mapy do dziejów osadnictwa nr 1) Rodiona Mochnackiego opublikowana w Krakowie w 1937 roku. Wszystkie trzy znajdują się w zbiorach Biblioteki – zakupiono je w 1974 r.; dodatkowo w Zakładzie Kartografii można znaleźć *Mapę województwa*

¹⁹ W zasobie komplet: *Część I. Dzieje starożytne* autorstwa Jana Natanson-Leskiego, wydanie pierwsze z 1926 r. (jeden z pieczęcią „egz. recenzyjny”) i drugie z 1932 r. oraz *Część II. Dzieje średniowieczne i nowożytne* z 1932 r. z mapami historii Polski Władysława Semkowicza oraz historii powszechnej Czesława Nankego, także w wydaniu B z ok. 1934 r.

²⁰ Józef Michał Bazewicz w 1892 r. kupił księgarnię, a na przełomie wieków założył wydawnictwo, prowadzone do ok. 1925 r. Opracował kilka map i atlasów o różnej tematyce, w tym historycznych, które nie cieszyły się jednak przychylnymi recenzjami ze względu na dużą liczbę błędów merytorycznych i uchybień metodycznych; Ibidem, s. 210–211; zob. recenzje atlasów: W. Semkowicz, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 1, 1923, nr 3, s. 119–122.

krakowskiego.... Powyższe dzieło jest ostatnim chronologicznie o tematyce historycznej z założonego okresu występującym w zbiorach.

Pojawienie się map obrazujących zagadnienia ekonomiczne i społeczne wymagało dostępu do danych, stanowiących źródło opracowania, dlatego też ich ewolucja zdeterminowana była rozwojem statystyki. Najwcześniejsze dane administracyjno-gospodarcze pochodziły z archiwów urzędów podatkowych i celnych, a także biur statystycznych, materiałów spisowych oraz wystaw przemysłowych²². Drugim czynnikiem był postęp metodyczny, dlatego zanim wypracowano podstawy głównych metod prezentacji kartograficznej stosowanych później na mapach tego typu, dosyć długo – gdyż prawie do połowy XIX w. – dołączano tabele statystyczne bezpośrednio do mapy administracyjnej lub wręcz ogólnogeograficznej.

Za pierwszy polski atlas statystyczny, równocześnie regionalny, uznać można za J. Piasecką utworzony przez cztery mapy powiatów w skali 1:210 000 (łateczewskiego, kamienieckiego, uszyckiego, ploskirowskiego) i dołączony do książki Wawrzyńca Marczyńskiego *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni Podolskiej z lat 1820–1823*. Ujęto w nim stosunki własnościowe dóbr miejskich i wiejskich oraz zamieszczono tabelaryczne dane charakteryzujące gospodarkę²³. Niestety nie figuruje on w zbiorach, za to znajduje się tu pierwszy atlas Królestwa Polskiego: *Atlas statystyczny Polski i krajów okolicznych...* Ludwika Platera²⁴ z 1827 r. w postaci sześciu map w skali 1:3 500 000, przedstawiających w kolejności: ważniejsze miejscowości i granice, obiekty przemysłowe (fabryki sukna, płótna, szkła, garbarnie, papiernie, hamernie i gisernie, kopalnie soli – ryc. 3), drukarnie, szkoły, wyznania, języki. Występowanie obiektów oznaczono w postaci podkreślenia nazwy miejscowości odpowiednim kolorem, natomiast na mapach wyznań i języków kolor naniesiono powierzchniowo. Tytuł i objaśnienia zamieszczono równoległe po polsku i francusku. Atlas jest dosyć rzadki, do tutejszych zbiorów został zakupiony w 1950 r. – pomimo że jest to egzemplarz zdefektowany, wszystkie mapy zachowały się w całości (brak okładki i strony tytułowej).

W zbiorach uniwersyteckich znajdują się także inne przykłady wczesnych atlasów, które można zaliczyć do tej grupy – opublikowany w 1827 r. *Atlas Królestwa*

²¹ Szczegółowy opis prac i osiągnięć komisji wraz z charakterystyką map podaje: B. Konopska, *op. cit.*, s. 67–88, 120–142.

²² P. Kowalski, *op. cit.*, s. 97–98.

²³ J. Piasecka, *Atlasy statystyczne Królestwa Polskiego od Platera (1827) do Romera (1916)*, w: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 10, Warszawa 2000, s. 127.

²⁴ Atlas wydany bezimiennie w Poznaniu, autorstwo czasem przypisywane jest mylnie Stanisławowi Platerowi, autorowi atlasów historycznych; por. *Ibidem*; B. Horodyski, *Atlas statystyczny Królestwa Polskiego Aleksandra Macieszy – epizod polskiej kartografii*, w: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815–1915*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 10, Warszawa 2000, s. 144; Z. Rzepa, *Nieznanne mapy historyczne Stanisława Platera*, „Ze Skarbca Kultury”, Wrocław 1976, z. 27, s. 141–153; B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, t. 1 i 2, Warszawa 1998, s. 101.

Polskiego Juliusza Kolberga oraz dosyć rzadki, gdyż nie został rozpowszechniony²⁵, wydany w 1844 r. w Paryżu *Petit atlas des pays Polonais* (znany również jako *Atlas krain polskich złożony z kart 12* lub *Mały atlas Polski*) Jędrzeja Słowaczyńskiego. Pierwszy z nich, pomimo że według tytułu nie jest statystyczny, uwzględnia obiekty przemysłowe i gospodarcze oraz komunikację, więc można go traktować jako gospodarczy²⁶. Do ośmiu map w skali 1:535 000 dołożono tabele z danymi dotyczącymi miast i wsi, użytkowania ziemi i ludności. Podobnie w dziele Słowaczyńskiego, zawierającym 12 map obszaru Polski przedrozbiorowej oraz osobno Królestwa Polskiego, również zamieszczono informacje statystyczne, choć nie w postaci tabel, a tekstu²⁷. Proweniencyjnie jest on o tyle ciekawy, że w zbiorach Biblioteki znajduje się od czasów przedwojennych, co zdradza sygnatura dawnej Biblioteki Miejskiej – a w przypadku poloników nie jest to częsta sytuacja. Wyżej wymienione dzieła są zatem atlasami o cechach statystycznych, choć brak w nich wizualizacji tych danych w charakterze warstwy tematycznej mapy, pojawiają się jedynie jako zestawienie wartości obok niej.

Późniejsze opracowania wyglądają zgoła odmiennie. Interesującym przykładem jest przechowywany w zbiorach Zakładu Kartografii atlas autorstwa Jana Blocha, ekonomisty i statystyka w Królestwie Polskim. Był on związany z kolejnictwem, a wyrazem jego działalności i zainteresowań jest *Wpływ dróg żelaznych na stan ekonomiczny Rosyi* : *Atlas* wydany w 1878 r. jako załącznik do pięciotomowej monografii o tym samym tytule. Atlas jest wspólny dla trzech edycji językowych dzieła – polskiej i francuskiej opublikowanych w Warszawie oraz rosyjskiej, która ukazała się w Petersburgu – dlatego też objaśnienia i legendy występują równolegle w trzech wersjach. Współpracownikami Blocha byli Antoni August Egier oraz Witold Załęski, niemniej jednak on sam intensywnie angażował się w prace redakcyjne i opracowanie danych, koordynując także proces wydawniczy²⁸. Całość litografował Maksymilian Fajans²⁹ w Warszawie, którego nazwisko pojawia się pod wybranymi mapami w różnych wariantach językowych. Publikacja obejmuje 47 tablic, ujętych w czterech działach. Według spisu treści są to: dział ogólny, bez nadanego tytułu (tablice 1–4), *Przewóz na drogach żelaznych i komunikacjach wodnych w 1874 roku* (5–33), *Przywóz i wywóz – handel zewnętrzny* (34–39), *Finanse* (40–47). Pierwsze cztery mapy przedstawiają ogólną charakterystykę przewozu towarów i dochodu uzyskanego w transporcie kolejowym i wodnym z pokazaniem ich struktury. Następne ilustrują natężenie przewozu wybranych towarów spożywczych i przemysłowych na poszczególnych szlakach za

²⁵ Cyt. za B. Olszewiczem: „Do wypuszczenia w obieg księgarski całości w ogóle chyba nie doszło”; Ibidem, s. 189.

²⁶ L. Ratajski, *Polska kartografia ekonomiczna XX wieku*, „Prace geograficzne” nr 49, Warszawa 1965, s. 35.

²⁷ Szczegółowy opis w: J. Piasecka, *op. cit.*, s. 130–131.

²⁸ Zob. B. Olszewicz, *op. cit.*, s. 336.

²⁹ Maksymilian Fajans założył w 1853 r. Zakład Artystyczno-Litograficzny i jako pierwszy w Królestwie Polskim wydawał techniką litografii barwnej; w jego zakładzie kształciło się wielu litografów warszawskich, m.in. Wł. Głowczewski; L. Szaniawska, *Warszawscy...*, s. 204.

pomocą kartodiagramów liniowych wstęgowych – jest to równocześnie najczęściej wykorzystywana metoda w atlasie (ryc. 4). W części poświęconej zagadnieniom handlu zamieszczono liczne diagramy i wykresy, brak natomiast ujęć na podkładzie mapy. Dostępny egzemplarz nie posiada ośmiu ostatnich tablic, czyli całego działu dotyczącego finansów państwa oraz wydatków poszczególnych ministerstw.

Kolejny chronologicznie z tej grupy *Atlas statystyczny Królestwa Polskiego*, z podtytułem *Zobrazowanie poglądowe stanu zaludnienia, warunków zdrowotnych, oświaty, stosunków rolnych i stanu ludności robotniczej w Królestwie*, został wydany w 1907 r. w Płocku nakładem autora – Aleksandra Macieszy. Był on lekarzem okulistą, działaczem społecznym i politycznym, a atlas opracował z pobudek patriotycznych, widząc potrzebę udostępnienia społeczeństwu danych statystycznych w łatwej do zinterpretowania formie³⁰. Mapy, rysowane przez K. Obuchowskiego, to kartogramy proste ze skalą zróżnicowaną szrafą³¹, z umieszczonymi na nich wartościami procentowymi i liczbowymi. Wykonano je w jednolitej skali 1:3 400 000, na podstawie danych z lat 1890–1906, za jednostki odniesienia przyjmując powiaty; dodatkowo na marginesach podano wartości bezwzględne (ryc. 5). Zakres tematów jest dość zróżnicowany i koncentruje się wokół zagadnień ludności, oświaty, rolnictwa i gospodarki³². Całość obejmuje 32 tablice z mapami oraz tekst objaśniający, z uwzględnieniem materiałów źródłowych³³. Niedoskonałość edytorska i nieliczne uchybienia metodyczne tłumaczone są przez profesję autora i konieczność samodzielnego poniesienia kosztów opracowania³⁴, z drugiej strony inicjatywa A. Macieszy została doceniona w literaturze, z podkreśleniem ogromu pracy i trudności jej towarzyszących³⁵.

Wśród atlasów społeczno-gospodarczych w uniwersyteckich zbiorach na uwagę zasługuje szczególnie *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* Eugeniusza Romera – atlas, którego rola polityczna w kształtowaniu granic państwa polskiego w przededniu odzyskania niepodległości jest niezaprzeczalna. Łącznie w tutejszych zbiorach znajduje się 7 egzemplarzy, w tym 6 wydania pierwszego, opracowanego w Wiedniu w 1915 r. i wydanego z datą 1916³⁶ przez Gebethnera i Wolffa (litografia w oficynie Freytaga i Berndta) oraz jeden wydania drugiego, powtórzonego w 1921 roku. Atlas został opracowany z inicjatywy Franciszka Stefczyka³⁷, który wyraźnie widział potrzebę opracowania i wydania wiarygodnej, kompleksowej monografii o Polsce, możliwej

³⁰ We wstępie do atlasu wyjaśniał to następująco: „Statystyka obecna nie poprzestaje na układaniu suchych tablic liczbowych, tak nieulubianych przez większość czytającej publiczności, lecz coraz częściej zaczyna stosować metodę poglądową”.

³¹ Wyjątkiem są mapy szkolnictwa i zatrudnienia, na których użyto kartodiagramów strukturalnych w odniesieniu do guberni.

³² Krótki opis atlasu oraz pojedynczych map w katalogu: L. Szaniawska, *Mapy Królestwa Polskiego...*, s. 115–120.

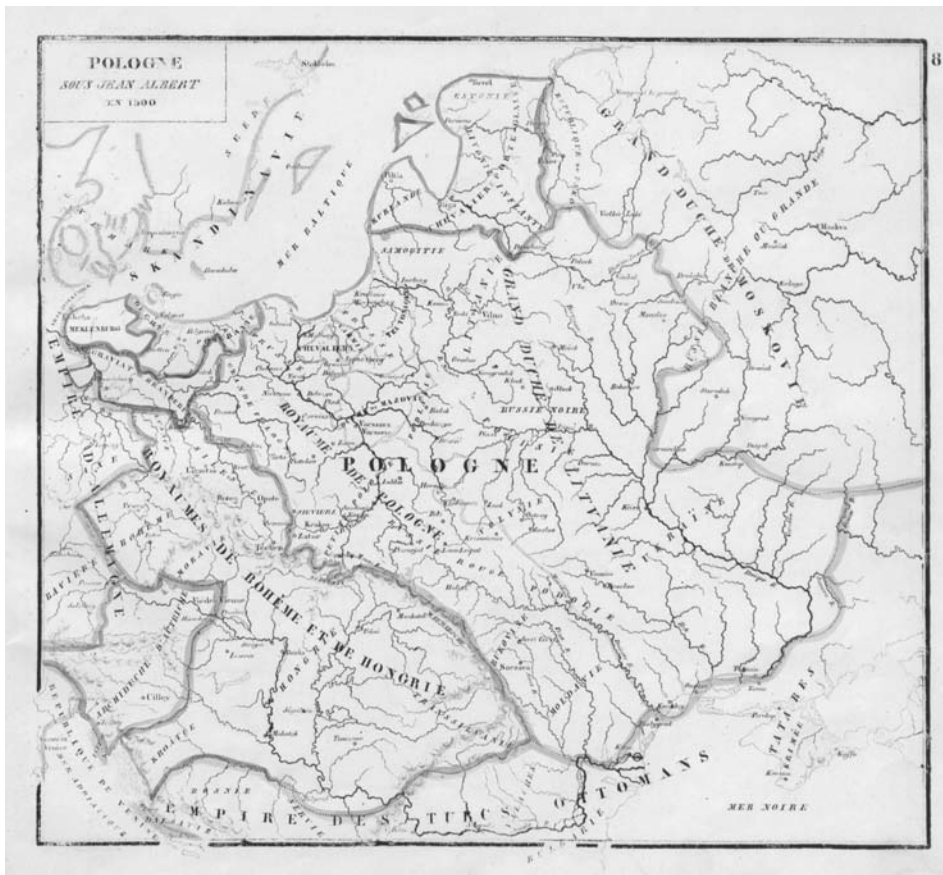
³³ Maciesza wykorzystał państwowe źródła statystyczne, do których miał dostęp podczas pobytu w Petersburgu w 1906 r. jako poseł Ziemi Płockiej do Pierwszej Dumy Państwowej; B. Horodyski, *op. cit.*, s. 145–146.

³⁴ *Ibidem*, s. 149.

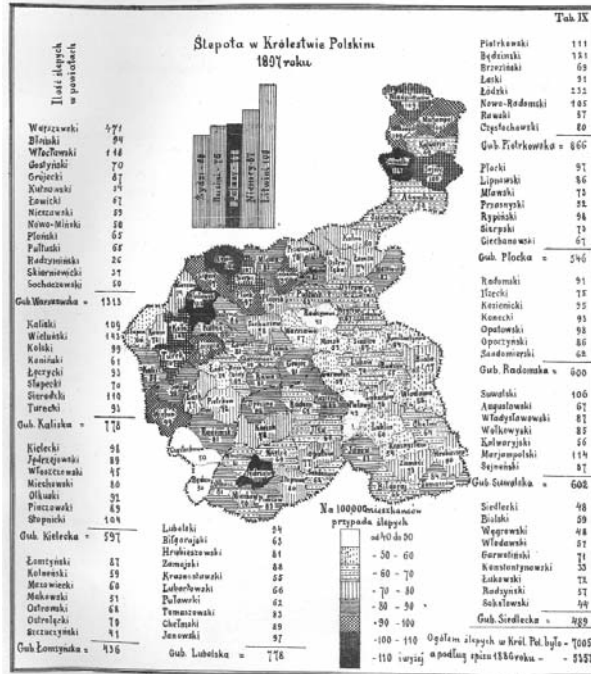
³⁵ L. Ratajski, *op. cit.*, s. 38, 116–117.

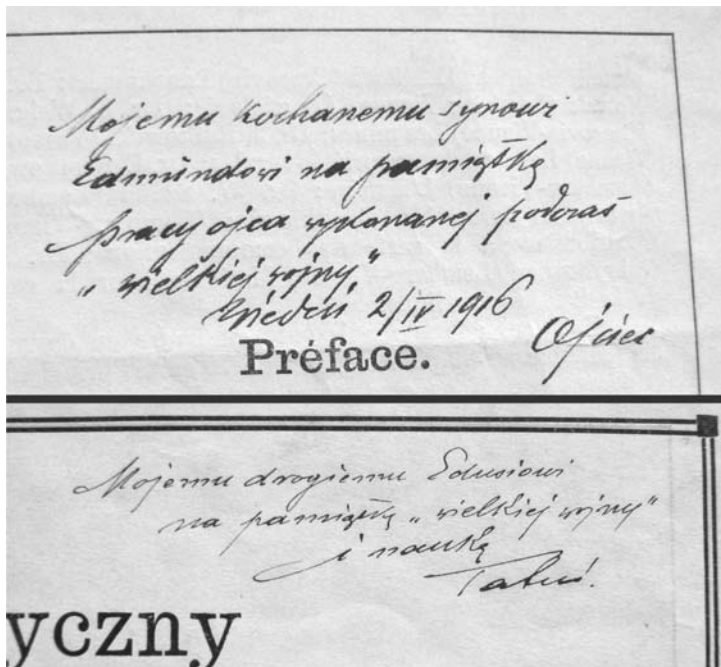
Ryc. 1. Ekslibris E. Romera w *Atlasie do historii i geografii starożytnej* [...] J. Lelewela ze zbiorów Zakładu Kartografii

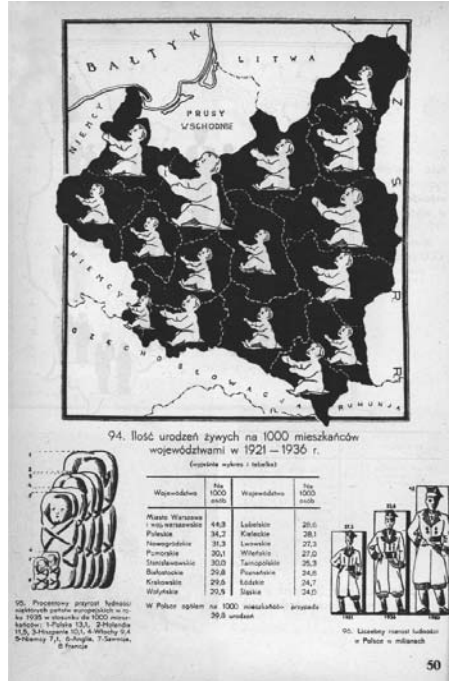
Ryc. 2. Mapa *Pologne sous Jean Albert en 1500* z atlasu *Histoire de Pologne* J. Lelewela

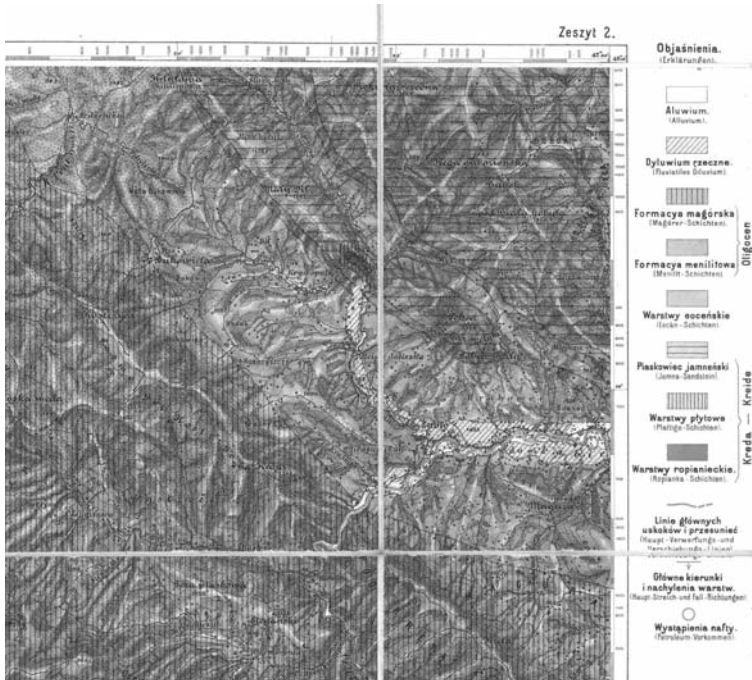
Ryc. 5. Przykładowa tablica atlasu A. Macieży – Ślepota w Królestwie Polskim 1897 roku

Ryc. 6. Dwie dedykacje E. Romera dla syna w Geograficzno-statystycznym atlasie Polski ze zbiorów Zakładu Kartografii

Ryc. 7. Przykłady rozwiązań metodycznych w atlasie K. Beliny-Wójcikiewicza

Ryc. 8. Fragment arkusza Żabie z Atlasu geologicznego Galicji

do wykorzystania na przyszłej konferencji pokojowej. Pracy tej podjął się Eugeniusz Romer, do sporządzenia niektórych map zapraszając specjalistów z poszczególnych dziedzin. Zasięg obejmuje granice przedrozbiorowe oraz Śląsk i Prusy Wschodnie, a w celu ochrony przed zarzutem stronniczości całość oparto na oficjalnych danych państw zaborczych. Łącznie na 32 tablicach, na mapach głównie w skali 1:5 000ecznę i gospodarcze na podstawie danych z lat 1897–1913 odniesionych do powiatów. Do wydania drugiego dodano dwie tablice przedstawiające podział administracyjny w 1920 r. i rozmieszczenie Polaków według spisów podczas wojny. W atlasie E. Romer szeroko wprowadził metodę izarytmiczną³⁸, stosując barwy dla określonych klas wartości, ale używał także kartogramów, zasięgów i sygnatur³⁹. Dołączony tekst (po polsku, francusku i niemiecku) wyczerpująco objaśnia i uzupełnia mapy⁴⁰. Z egzemplarzy przechowywanych w zbiorach trzy są kompletne, w kolejnych dwóch brak pojedynczych tablic, w szóstym zachował się jedynie tekst, a w ostatnim – tylko mapy. Najciekawszym egzemplarzem jest – ze względu na proveniencję – egzemplarz ze zbiorów Zakładu Kartografii, w którym w dwóch miejscach zachowały się dedykacje Eugeniusza Romera dla syna (ryc. 6). Z opracowań tematycznych tego zasłużonego dla polskiej kartografii uczonego, w zbiorach znajdują się także w kilku egzemplarzach: *Polski atlas kongresowy* – 40-tablicowe dzieło o tematyce polityczno-narodowościowej⁴¹, wydane w 1921 r., zestawione z prac powstałych w Biurze Geograficznym przy Polskiej Delegacji Pokojowej w Paryżu na początku 1919 r. oraz *Polityczny atlas kieszonkowy* Książnicy-Atlas z 1937 roku (cztery egzemplarze, po dwa w każdym zasobie).

³⁶ Wydawano go w trzech rzutach, aby nie czekać na ukończenie całości druku; zob. J. Piasecka, *op. cit.*, s. 133.

³⁷ Dyrektor Biura Patronatu dla Spółek Oszczędności i Pożyczek w Wydziale Krajowym we Lwowie, dzięki któremu również sfinansowano prace nad atlasem z funduszy wydzielonych na potrzeby patriotyczne i kulturalne; W. Pawlak, *Eugeniusz Romer jako geograf i kartograf*, w: *Eugeniusz Romer geograf i kartograf trzech epok. Materiały sesji naukowej*, Warszawa, 16 kwietnia 2004 rok, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. 19, Warszawa 2004, s. 42–43.

³⁸ Metodę opisują m.in.: L. Ratajski, *op. cit.*, s. 66–76; L. Barwińska, *Metoda izarytmiczna w mapach ludnościowych i społeczno-gospodarczych Eugeniusza Romera*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 3, 1971, nr 3, s. 97–105; F. Uhorczak, *Metoda izarytmiczna w mapach statystycznych*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, r. 8, 1930, Lwów s. 95–129; J. Mościbroda, *Rozwój poglądów na metodę izarytmiczną oraz jej zastosowań w kartografii ludnościowej i gospodarczej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 7, 1975, nr 2, s. 55–65.

³⁹ O metodach użytych w atlasie szerzej w: J. Mościbroda, M. Sirko, *Mapy społeczno-gospodarcze w atlasach Eugeniusza Romera*, w: *Eugeniusz Romer geograf i kartograf...*, s. 88–93.

⁴⁰ Atlas jest szeroko opisywany i analizowany w literaturze, zob. przyp. 38 i 39 oraz m.in.: J. Piasecka, *op. cit.*, s. 133–136; S. Gurba, J. Mościbroda, „Geograficzno-statystyczny atlas Polski” *Eugeniusza Romera – pomnikowe dzieło kartografii polskiej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 14, 1982, nr 2, s. 78–86; E. Romer, *Jak powstawał „Geograficzno-statystyczny atlas Polski” Eugeniusza Romera (Wspomnienie syna)*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 50, 1979, z. 3, s. 195–205; *Atlasy, mapy i globusy Eugeniusza Romera. Katalog*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. 18, Warszawa 2004, poz. 4. s. 2–3; L. Ratajski, *op. cit.*, s. 37, 112.

Z dzieł społeczno-gospodarczych należy wspomnieć także o *Atlasie statystycznym Polski*, opublikowanym w dwóch zeszytach po 20 tablic w każdym, w latach 1924 i 1925 przez Instytut Wydawniczy Biblijoteka Polska. Autorzy, Ignacy Weinfeld, Edward Szturm de Sztrem i Jan Piekalkiewicz, użyli zróżnicowanych metod – kartogramów, kartodiagramów, diagramów i wykresów – aby jak najlepiej zobrażać stosunki gospodarcze i ludnościowe w państwie po odzyskaniu niepodległości. Nieliczne uchybienia metodyczne⁴² nie obniżają wartości tego dzieła jako kompleksowego ujęcia poruszonych zagadnień. Zeszyt pierwszy wykazuje pochodzenie lwowskie, za sprawą dedykacji Józefa Wąsowicza dla Eugeniusza Romera, podobnie jak wariant szkolny atlasu z 1925 r., składający się z wybranych map edycji powszechnej, opatrzony pieczęcią „Biblijoteka Akc. Spółki Kartogr. i Wydawniczej Atlas we Lwowie”.

W obu zasobach można znaleźć po jednym egzemplarzu innego, najobszerniejszego międzywojennego dzieła statystycznego, zatytułowanego *Rzeczpospolita Polska – Atlas statystyczny*, sygnowanego przez Główny Urząd Statystyczny. Litografowany w zakładzie W. Głowczewskiego⁴³, został wydany w 1930 r., choć pierwotnie planowano termin dwa lata wcześniejszy⁴⁴. Atlas stanowi kompendium statystyczne – ilustrację danych, zawartych w roczniku statystycznym GUS, w postaci 42 tablic, na których zamieszczono wykonane z dużą starannością barwne mapy, wykresy i diagramy dotyczące ludności, rolnictwa, przemysłu, zatrudnienia, finansów, szkolnictwa i zdrowia⁴⁵. W obu zbiorach przechowuje się także po jednym egzemplarzu niewielkiego *Atlasu poglądowo-statystycznego Polski*, wydanego nakładem własnym w Bydgoszczy przez Kazimierza Belinę-Wójcikiewicza w 1938 roku. Poprzedzony dedykacją autora dla „wielkiego twórcy przemysłu” Eugeniusza Kwiatkowskiego, zawiera 250 map, diagramów i wykresów, ilustrowanych zdjęciami. Całość wykonana w manierze rysunkowej została wydrukowana w kolorze, jednak z zastosowaniem jednej barwy – zielonej, fioletowej, granatowej lub brązowej – dla całej strony. Pod względem różnorodności użytych sygnatur, głównie obrazkowych i symbolicznych, diagramów i wykresów (liczne przykłady słupków obrazkowych – segmentowych, zwanych wykresami wiedeńskimi oraz proporcjonalnych) atlas stanowi ciekawą pozycję do analizy metodycznej (ryc. 7).

⁴¹ L. Ratajski wspomina o nim przy atlasach zaludnienia, zastrzegając jednak, że trudno jednoznacznie zaliczyć go do tej grupy; Ibidem, s. 120.

⁴² Ibidem, s. 117.

⁴³ Zakład Władysława Głowczewskiego w 1914 r. został przejęty przez syna Kazimierza, który prowadził go pod niezmienioną nazwą do 1929 r., a kolejni spadkobiercy do 1945 r.; L. Szaniawska, *Mapy Królestwa Polskiego...*, s. 67, 143; też, *Warszawscy...*, s. 205.

⁴⁴ W przedmowie napisano: „Inicjatywa wydania Atlasu powstała już dawno (...) zdecydowano moment wydania związać z datą dziesięciolecia Państwa Polskiego. Prace przygotowawcze rozpoczęły się dwa lata temu, jednakże trudności rzeczowe, metodyczne i techniczne prace znacznie przedłużyły”.

⁴⁵ Więcej zob. L. Ratajski, *op. cit.*, s. 118.

Atlas lotnisk Polski, wydany przez Ministerstwo Komunikacji w Warszawie, otwiera grupę atlasów komunikacyjnych. Przechowywany jest w Zakładzie Kartografii. Obejmuje 28 lotnisk – oddanych do ruchu przed 1933 r., w którym wydano atlas. Dla każdego z nich sporządzono plan w skali 1:20 000 i mapę sytuacyjną okolic w skali 1:100 000 oraz opis według wybranych parametrów. Zupełnie inne podejście zastosowano natomiast w *Atlasie wewnętrznych połączeń pocztowych i lotniczych Rzeczypospolitej Polskiej oraz ważniejszych połączeń zagranicznych*, znajdującym w zbiorach Biblioteki. Skoncentrowano się w nim na odzwierciedleniu sieci łączącej poszczególne ośrodki, ilustrując na 14 mapach stan połączeń na dzień 5 czerwca 1937 roku. Wykonany przez Michała Grodkowskiego, ukazał się nakładem Zarządu Okręgu nr V Poczтового Przystosobienia Wojskowego w Krakowie.

Nawiązujący tematyką *Atlas pocztowo-komunikacyjny Rzeczypospolitej Polskiej* to kolejna pozycja, która znajduje się w obu zbiorach. Został wydany nakładem Instytutu Kartograficznego GEA w Warszawie w 1929 roku. Zawiera 21 tablic z mapami w skali 1:800 000 oraz uzupełnienie w postaci wykazu urzędów pocztowych i stacji kolejowych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej i rozkładu jazdy autobusów⁴⁶.

Wśród atlasów transportu warto wspomnieć o niewielkim *Atlasie Polski Continental dla automobilistów z 1 mapą ogólną oraz 20-oma mapami poszczególnymi*, opublikowanym w Warszawie w 1925 ze znakiem Continental Caoutchouc Compagnie⁴⁷. Mapy w skali 1:1 000 000 dają obraz ówczesnego stanu dróg bitych oraz – jak zapowiada tekst we wstępie – „obejmują wszystkie miejscowości Polski, które obfitują w malownicze okolice”. Legenda zawiera objaśnienia w pięciu językach. Z kolei z końca lat trzydziestych XX w. pochodzi *Atlas dróg samochodowych w Polsce* z mapami w skalach 1:200 000 i 1:600 000, jedno z wydawnictw, których inicjatorem był Automobilklub Polski⁴⁸. Egzemplarz ze zbiorów Biblioteki jest niestety niekompletny, pomimo to zwraca uwagę bogatą treścią reklamową, zachęcając do przeprowadzenia analizy dokumentów kartograficznych jako dokumentów życia społecznego.

Przykładem atlasu o tematyce społecznej jest *Wilno i Ziemia wileńska. 12 map ilustrujących stosunki wyznaniowe, narodowościowe, szkolne i.t.p. Województwa Wileńskiego* wydany w 1931 r. w Wilnie nakładem Wojewódzkiego Komitetetu Regionalnego. Zgodnie z tytułem w skład atlasu wchodzi 12 tablic z mapami w opracowa-

⁴⁶ Dla woj. warszawskiego, lwowskiego i poznańskiego.

⁴⁷ Spółka akcyjna Continental-Caoutchouc- und Gutta-Percha Compagnie powstała w Hanowerze w 1871 r. głównie jako producent ogumienia i wyrobów z gumy, później innych części dla przemysłu motoryzacyjnego i działa po dzień dzisiejszy pod nazwą Continental AG. W 1907 r. ukazał się pierwszy atlas drogowy sygnowany logo spółki, być może inspirowany działalnością wydawniczą innych firm związanych z motoryzacją – np. francuski Michelin swój pierwszy przewodnik wydał już w 1900 r.; zob. historia firm na: <http://www.conti-online.com> oraz www.michelin.com.

⁴⁸ Stowarzyszenie, powołane po wojnie jako kontynuacja działalności Towarzystwa Automobilistów Królestwa Polskiego, od 1923 r. zapoczątkowało wydawanie dokładnych map samochodowych; L. Ratajski, dz. cyt., s. 100.

niu Janusza Ostrowskiego, ilustrującymi w skali 1:1 000 000 wymienione zagadnienia w granicach gmin, poza mapą szkolnictwa, sporządzoną w skali 1:500 000. Atlas ukazał się jako załącznik do artykułów wydanych w dwutomowej monografii o tym samym tytule, przy czym jego poziom kartograficzny i merytoryczny nie został oceniony wysoko⁴⁹. Znajduje się on w zbiorach Biblioteki i posiada aż trzy znaki własnościowe: Biblioteki Gimnazjum Państwowego w Toruniu, Reichsarchiv Danzig Bücherei Zweigstelle Bromberg oraz Zbiornicy Zbiorów Zabezpieczonych w Stalino-grodzie⁵⁰, wskazujące miejsca pobytu dzieła zanim zostało podarowane tutejszym zbiorom.

Najliczniej reprezentowanym pod względem egzemplarzy – łącznie w liczbie 10 – jest natomiast *Antropogeograficzny atlas Polski* Bogdana Zaborskiego. Składa się on z komentarza ze skorowidzem (zeszyt 2A) oraz trzech map (zeszyt 2B) wykonanych metodą kartogramu dla obszaru między Bydgoszczą a Gdynią⁵¹. Wydany w oficynie Libraria Nova w Warszawie w 1934 r. jest jedyną częścią tego atlasu, a autor w przedmowie nie zapowiada wyraźnie zamiaru kontynuacji⁵².

Poza publikacjami historycznymi i społeczno-gospodarczymi pozostałe pozycje prezentują zróżnicowany i dosyć przypadkowy tematycznie zbiór.

Najpoważniejszym osiągnięciem polskiej kartografii geologicznej omawianego okresu jest *Atlas geologiczny Galicji*. Pomysł jednolitego atlasu geologicznego zgłosił w 1867 r. Alojzy Alth, przewodniczący Komisji Fizjograficznej Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (od 1873 r. przekształconego w Akademię Umiejętności). Do działań związanych z opracowaniem przystąpiono w 1875 r.⁵³, zakładając objętość całości na 104 arkusze, wydawane w zeszytach i opatrzonych tekstem komentarza. Jako podkładu użyto austriackiej mapy specjalnej w skali 1:75 000⁵⁴, chociaż rękopisy czterech arkuszy map z pierwszego zeszytu, które przygotowywano w latach 1881–1882, sporządzono w skali 1:100 000, co sugeruje, że właśnie w takiej podziałce planowano wykonać całość. Ostatecznie jednak w 1884 r. zmieniono skalę⁵⁵ i druk map pierwszego zeszytu ukończono w 1885 roku. Tekst do niego ukazał się dopiero w 1887 r. i tę datę przyjmuje się za początek publikowania atlasu⁵⁶, którego dalsze zeszyty wychodziły w różnych odstępach czasu aż do 1914 roku⁵⁷. Wybuch pierwszej

⁴⁹ Zob. recenzję atlasu: „Polski Przegląd Kartograficzny”, r. 11, 1933, nr 41, s. 64–65.

⁵⁰ Katowicach, które w latach 1953–1956 przemianowano na Stalino-grod.

⁵¹ Tematyka map to gęstość zaludnienia, podatek gruntowy, narodowość mieszkańców.

⁵² Zob. L. Ratajski, *op. cit.*, s. 120.

⁵³ Datę tę podają: J. Samsonowicz, *Historia geologii w Polsce*, „Historia nauki polskiej w monografiach” nr 6, Kraków 1948 oraz B. Olszewicz, *op. cit.*, s. 295, 334; według W. Szajnocy prace te podjęto 7 lat później, tj. ok. 1882 r., zob.: W. Szajnocha, *Udział polskiej nauki w rozwoju geologii*, w: *Polska w kulturze europejskiej*, t. 2, Kraków 1918, s. 349–376 cyt. za: S. Czarniecki, Z. Martini, *Materiały redakcyjne Atlasu Geologicznego Galicji*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, r. 12, 1967, nr 1, s. 101.

⁵⁴ Szczegółowa charakterystyka map austriackich w: A. Konias, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII wieku do początku XX wieku*, Katowice 2000.

wojny światowej uniemożliwił dokończenie całości – zabrakło arkuszy *Stary Sambor* i *Wadowice* oraz tekstów do zeszytów 22 i 24. Mimo to wartość tego monumentalnego dzieła od początku była powszechnie ceniona, a znane materiały redakcyjne w postaci 335 arkuszy map rękopiśmiennych i odbitek⁵⁸ oraz notatki i poświęcone mu publikacje świadczą o wielkości ładunku intelektualnego i ogromie prac redakcyjnych i wydawniczych włożonych w jego powstanie. Warto podkreślić, że zespół autorów poszczególnych części liczy aż 15 nazwisk wybitnych geologów.

Pomimo że jest to jedno z najważniejszych dzieł XIX-wiecznej polskiej kartografii tematycznej, uniwersyteckie zbiory nie posiadają kompletu arkuszy. Pojedyncze egzemplarze trafiły do zbiorów Biblioteki w 1946 i 1955 roku, zdecydowana większość w latach siedemdziesiątych z kupna. Atlas znajdujący się w Zakładzie Kartografii pochodzi natomiast z Biblioteki Instytutu Geograficznego we Lwowie. Łącznie liczy 69 arkuszy w 21 zeszytach (przy czym arkusz *Żabie* występuje podwójnie, a *Kalusz* i *Halicz* oraz *Kołomyja* potrójnie) oraz 4 tomiki tekstu⁵⁹. Jednak mimo braku ponad 30% sekcji, na podstawie dostępnych można potwierdzić założoną jednolitość metodyczną i redakcyjną atlasu. Na podkładzie z charakterystyczną dla austriackich map specjalnych kreskową rzeźbą terenu przedstawiono barwą i szrafą budowę geologiczną, rozpoznaną podczas badań terenowych (ryc. 8). Na wybranych arkuszach użyto także sygnatur do oznaczenia obiektów związanych z wydobywaniem kopalin, w niektórych przypadkach z rozróżnieniem stopnia ich eksploatacji (np.

⁵⁵ Decyzja ta była podyktowana problemami związanymi z uzyskaniem odpowiednich podkładów w skali 1:100 000 oraz naciskiem władz austriackich, zob. S. Czarniecki, Z. Martini, *op. cit.*, s. 104.

⁵⁶ B. Olszewicz, *op. cit.*, s. 411.

⁵⁷ Mapy atlasu były wykonywane w C. i K. Wojskowym Zakładzie Geograficznym w Wiedniu, a wydawano go nakładem krakowskiej Komisji Fizjograficznej Akademii Umiejętności oraz lwowskiego Wydziału Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii (zeszyty obejmujące obszary naftowe Karpat).

⁵⁸ Przechowywane w Instytucie Nauk Geologicznych PAN, Ośrodku Badawczym w Krakowie.

⁵⁹ W zbiorach Uniwersytetu znajdują się: Z. 1. *Monasterzyska, Tyśmienica-Thumacz* (Fr. Bieniasz, 1887); Z. 2. *Żabie* + tekst (R. Zuber, 1888); Z. 3. *Mapa geologiczna krakowskiego okręgu części szczególowej ark. pierwszy: Oświęcim, Chrzanów, Krzeszowice, ark. drugi: Kraków* (St. Zaręczny, 1894); Z. 4. *Tuchla, Órkörmező, Porohy, Brustura* (E. Dunikowski, 1891); Z. 5. *Rabka i Tymbark, Biała i Bielsko* (W. Szajnocha, 1895); Z. 7. *Złoczów, Steniatyn, Radziechów, Szczurowice, Kamionka Strumiłowa, Brody, Busk i Krasne* + tekst (M. Łomnicki, 1895); Z. 8. *Zalóżce, Tarnopol, Podwołoczyska, Trembowla, Skalat i Grzymałów* (W. Teisseyre, 1900); Z. 9. *Pomorzany, Brzeżany, Buczacz i Czortków, Kopyczyńce, Borszczów, Mielnica i Okopy* (Fr. Bieniasz, 1901); Z. 10. *Lwów* (M. Łomnicki, 1897); *Waręż, Bełżec i Uhnów, Rawa Ruska, Bełz i Sokal, Jaworów i Gródek* (M. Łomnicki, 1898); Z. 11. *Wieliczka i Myślenice, Bochnia i Czchów* (W. Szajnocha, 1903); Z. 12. *Leżajsk, Mościska* (M. Łomnicki, 1900); Z. 13. *Przemysł* (W. Szajnocha, 1901); Z. 14. *Pilzno i Ciężkowice, Brzostek i Strzyżów* (J. Grzybowski, 1903); Z. 15. *Chwałowice, Tarnobrzeg, Nisko i Rozwadów, Szczucin i Nowe Miasto Korczyn, Mielec i Majdan, Ujście Solne, Tarnów i Dąbrowa* (M. Łomnicki, 1904); Z. 16. *Rudnik i Raniżów* + tekst (W. Friedberg, 1904); Z. 18. *Danistawów, Kołomyja, Śniatyn* (J. Łomnicki, 1906); Z. 19. *Sambor* (W. Friedberg, 1906); Z. 22. *Rudki i Komarno, Mikołajów i Bóbrka, Przemysłany, Żydaczów i Stryj, Rohatyn, Kalusz i Halicz* (W. Teisseyre, 1912); Z. 23. *Dydiowa, Smorze* + tekst (W. Szajnocha, 1908); Z. 24. *Tatry* (W. Uhlig, 1911); Z. 25. *Ustrzyki Dolne, Turka, Bolechów* (J. Grzybowski, 1911).

kopalnie nafty w ruchu, zarzucone kopalnie nafty, kopalnie oleju skalnego, opuszczony szyb w Uściu z gipsem miocenijskim, kopalnie gipsu, kamieniołomy) oraz miejsc istotnych z gospodarczego punktu widzenia w planowaniu dalszych miejsc wydobycia i wykorzystania surowców, m.in. poszukiwania nafty, ślady nafty, źródła mineralne, solanki⁶⁰. Dołączone do map teksty również opracowano według jednolitego schematu.

Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej to przykład atlasu nazewnictwa. Powstał z inicjatywy Stanisława Pawłowskiego w Instytucie Geografii Uniwersytetu Poznańskiego, a opracował go ks. Stanisław Kozierowski, ceniony historyk i onomasta⁶¹. W zbiorach znajdują się: Zeszyt 1 Słupsk, Kołobrzeg, Piła, Szczecin 1:300 000 z 1934 r. (w obu kolekcjach), Zeszyt 2a Strzałów, Utyń, Strzelce Nowe, Zwierzyn 1:300 000 z 1937 r. oraz Zeszyt 2b Rugia 1:100 000 z 1935 r. (oba jedynie w zasobach Biblioteki). Atlas jest wartościowym źródłem zarówno dla historyków, jak i językoznawców, a korzystanie z map ułatwiają szczegółowe indeksy nazw.

Powyższy przegląd zamykają trzy egzemplarze *Atlasu jezior tatrzańskich* Ludomira Sawickiego z serii Prac Komisji Geograficznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (wydano go w 1929 r.). Jest to jeden z nielicznych ze zgromadzonych w zbiorach atlasów tematycznych reprezentujący tematykę przyrodniczą. Siedem map w skali 1:2 000 ilustruje charakterystykę limnologiczną piętnastu zbiorników naturalnych z obszaru Tatr.

* * *

Analizując nawet tak niewielką kolekcję, można sformułować kilka wniosków zarówno o charakterze zbioru, jak i o ewolucji polskiej atlasowej kartografii tematycznej w założonym okresie.

Zawraca uwagę przede wszystkim różnorodność proveniencyjna oraz stan zachowania (kompletność) poszczególnych egzemplarzy. W przypadku co najmniej kilku z nich interesujące mogłyby okazać się studia nad ustaleniem miejsc przechowywania zanim trafiły do uniwersyteckich zbiorów. Ponadto, obok dzieł cennych, które mają już swoje stałe i uznane miejsce w historii polskiej kartografii, można znaleźć wydawnictwa popularne, o niewielkiej wartości merytorycznej.

Dobór elementów treści na mapach oraz map w atlasach nie zawsze pozwala wyraźnie określić wiodącą tematykę. Łączenie np. zagadnień gospodarczych ze społecznymi, politycznymi czy historycznymi w jednym opracowaniu wywołuje problem z jednoznaczną klasyfikacją ich ze względu na zakres treści. Zauważalne są także zmiany w przedstawianiu zagadnień tematycznych wraz z biegiem czasu podejście

⁶⁰ Przytoczone objaśnienia pochodzą z legend map z zeszytów 13, 14, 18, 23, 25, czyli pokrywających obszar fliszu karpackiego, najstarszego polskiego regionu ropo- i gazonośnego.

⁶¹ Zob. K. Szykuła, *op. cit.*, s. 123.

opisowo-statystyczne jest zastępowane ujęciami problemowymi i porównawczymi, co dostrzeżono również na przykładzie innych zbiorów⁶².

Polska kartografia tematyczna rozwijała się w trudnych warunkach politycznych i gospodarczych. W publikacjach z okresu zaborów widać wpływy kartografii państw zaborczych oraz dążenia do odzyskania niepodległości, przejawiające się w doborze tematów i metod prezentacji zgodnym z intencjami autora. Do głównych problemów, z jakimi borykali się kartografowie, zaliczyć można utrudniony dostęp do kompletnych i wiarygodnych danych oraz trudności produkcyjne i wydawnicze, co nieraz rzucało na rezygnację z pierwotnych założeń – zmniejszono objętość atlasu bądź ukazywały się tylko pierwsze zeszyty, po czym odstępowano od kończenia całości. Okres międzywojenny cechuje przede wszystkim odpowiednio wykształcona metoda kartograficzna i większa świadomość kartografów w dobieraniu realizowanych tematów. Wiązało się to także z odzyskaniem niepodległości, co w obliczu powstania nowego organizmu państwowego zrodziło nowe problemy i potrzebę odmiennego, jednolitego ujęcia zagadnień istotnych zwłaszcza dla gospodarki ziem byłych trzech zaborów. Nie bez znaczenia było także polepszenie bazy produkcyjnej i pojawienie się nowych wydawnictw. Niewątpliwym osiągnięciem, nie tylko kartografii tematycznej, lecz całej kartografii polskiej, jest *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* E. Romera z 1916 r., stanowiący swego rodzaju granicę między kształtującą się tematyczną produkcją kartograficzną powstałą w warunkach braku państwa polskiego, a dojrzałym dorobkiem dwudziestolecia międzywojennego, tworzonym w obliczu nowych warunków i potrzeb.

POLISH THEMATIC ATLASES UNTIL 1939 IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE UNIVERSITY OF WROCLAW

Summary

The initial period of thematic cartography began in the late 17th century and from this time thematic production increased every year. Thematic maps concentrate on showing selected themes and their geographical occurrence and variation. It is significant that they consist of base map and thematic layer (one or more). The theme can be a single phenomenon taken from natural environment or socio-economic issue and, according to A.H. Robinson, "the number of possible themes is nearly unlimited and ranges over the whole gamut of man's interests in the present and past physical, social, and economic world". To point out factors that impacted the development of such kind of maps one should mention the following: progress in the precision of measurement techniques of statistical data collecting and the increase of their scope and availability, development of the technology of map compiling and printing (lithography) as well as development of cartography itself, especially cartographic methods.

Polish thematic maps appeared in early 19th century. It was time when Polish territories were divided into three parts, so in the whole period between 1795 and 1918 different politi-

⁶² G. Dudzicka, I. Grzybowska, *XIX-wieczna kartografia tematyczna w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska w Warszawie*, w: *Kartografia polska XIX wieku w dorobku Bolesława Olszewicza*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 12, Wrocław-Warszawa 2000, s. 199.

cal and economic conditions influenced the themes selected for mapping, their scope and approach of data visualization. Many maps were prepared not as the single ones but as the series bounded together as atlas – it was more difficult and expensive to put into effect, but presented the problems as comprehensive as possible. A rapid growth in the number of atlases came with the beginning of the interwar period after restoration of Poland's independence, because the new circumstances and needs introduced a new themes and the technical milieu have improved too. A kind of boundary between the period of evolution of thematic cartography and developed interwar production was Romer's *Geographical-statistical atlas of Poland* issued in 1916.

The paper presents the characteristics of atlases kept in the collection of University of Wrocław: at the Maps Department of the Wrocław University Library and at the Department of Cartography of the Institute of Geography and Regional Development. Selected atlases were narrowed down to the Polish ones elaborated until 1939. They constitute a very comprehensive collection consists of 82 individual copies. The most numerous are: the historical set (29 – including atlases made by J. Lelewel, A. Jabłonowski, J. Bazewicz, E. Niewiadomski, W. Semkowicz, Cz. Nanke and J. Natanson-Leski) and socio-economic (42 – with atlases worked out by L. Plater, A. Maciesza, I. Weinfeld and E. Romer) with 9 atlases of different kinds of communication in it. Another valuable items are also *Geological atlas of Galicia* and an onomastic atlas made by S. Kozierowski. The short review describes the main features of atlases mentioned above as well as some specific characteristics associated especially with their provenance.